

Вжиті заходи дали певні наслідки. Якщо за жовтень 1926 р. – березень 1927 р. на ділянці загону було 180 затримань контрабанди на суму 39 351 крб 34 коп., то за квітень – вересень 1927 р. – 137 затримань на суму 20 288 крб 44 коп.⁴² Зменшення обсягу контрабанди підтверджувалося закриттям на польському боці “транзитних лавок”, які постачали контрабандистів з радянського боку. Зокрема, на ділянці Волочиського загону в січні 1927 р. було сім таких лавок, а на 1 жовтня того ж року залишилося тільки дві⁴³.

Про ще кращі результати своєї роботи зазначений загін повідомляв у “Інформаційному зведенні № 1 про політекономічний стан дільниці станом на 17-те червня 1928 р.”: “В даний час ступінь враження дільниці та насичення її контрабандними товарами значно менша, ніж це було в 1926/1927 році. Зменшення руху контрабанди через дільницю Загону в даний час підтверджується цілою низкою даних, а саме: згоранням польських транзитних фірм і відсутністю масових групових порушень кордону тилловими та місцевими контрабандистами. Характер ввезеної контрабанди – це т. зв. споживацька, яка переважно складається з мануфактури”⁴⁴.

Висновки. Таким чином, можемо зробити висновок, що контрабанда на Поділлі в період непу була багатогранним явищем. Її види та розмах змінювалися залежно від рівня життя подолян, реагуючи на його покращання. Контрабандою в краї займалися як кадри професійних контрабандистів, так і широкі верстви селян та міщан. З метою протидії даному виду незаконної діяльності органи ДПУ та міліції використовували широкий арсенал засобів: застосування зброї до порушників кордону, судове переслідування, адміністративна висилка, позбавлення виборчих прав тощо. Вжиті заходи та певне покращання соціально-економічного розвитку дозволили на кінець 20-х рр. знизити обсяг контрабанди.

УДК 94(477.54)«192»:334.784

КОМІТЕТИ РИНКОВИХ ТОРГОВЦІВ ЯК ІНСТРУМЕНТИ РЕГУЛЮВАННЯ ТОРГІВЛІ В ХАРКОВІ В РОКИ НЕПУ

І. В. Скубій

(Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, м. Харків)

У статті розкривається процес створення комітетів ринкових торговців у м. Харкові в роки нової економічної політики. Звертається увага на особливості діяльності ринкових комітетів в умовах курсу більшовиків, спрямованого на витіснення приватної торгівлі.

В статье раскрывается процесс создания комитетов рыночных торговцев в г. Харькове в годы новой экономической политики. Обращается внимание на особенности деятельности рыночных комитетов в условиях курса большевиков, направленного на вытеснение частной торговли.

The article reveals the process of creation the committees of market merchants in Kharkiv under new economic policy. Special attention is paid to the features of activity of the committees of market merchants in the conditions of bolsheviks' course that is sent to the expulping the private trade.

Ключові слова. Комітет ринкових торговців, приватна торгівля, нова економічна політика, Харків.

Вступ. У березні 1921 р. після X з'їзду РКП(б) радянська влада відкрила шлях на вільне ведення торгівлі. Проголошення нової економічної політики дало можливість відновленню та розвитку приватноторговельних відносин, ринкових відносин як таких. Для сприяння становленню ринку як невід'ємного інституту торгівлі ініційовано створення комітетів ринкових торговців. В. І. Ленін зазначав, що потреба об'єднання капіталів, а саме

© І. В. Скубій, 2012

⁴² Там само.

⁴³ ДАХМО.– Ф. П-301. – Оп. 1. – Спр. 146. – Арк. 10; Спр. 153. – Арк. 25.

⁴⁴ Там само. – Ф. П-301. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 47, 48.

промисловців і торговців, у різні союзи та спілки, має бути покладено на самих фабрикантів та промисловців, за ухиляння ж від виконання закону вони мають відповідати за круговою порукою: “всі за одного, один за всіх, усім своїм майном”¹.

У працях сучасних українських та російських дослідників питання становлення ринкових відносин, підприємництва в роки непу досліджено достатньо повно². Також аналізувалися розвиток приватної торгівлі, зародження нової буржуазії та її ліквідація як класу³. Перші спроби вивчення інституту комітетів ринкових торговців зроблено в межах дослідження питання про діяльність непманів на споживчому ринку України та регулювання приватної торгівлі в 1920-ті рр.⁴ Здійснювалася й розробка окресленого питання на прикладі інших регіонів СРСР⁵. У той же час зазначимо, що історія створення та діяльності такого ринкового інституту, як комітет ринкових торговців, що одночасно був одним з видів організації приватних підприємців та формою регулювання приватної торгівлі, ще не була предметом детального вивчення в межах України ані в радянський час, ані за доби незалежності.

Постановка завдання. Предмет даного дослідження – комітети ринкових торговців, які діяли протягом 1920-х рр. у Харкові. Необхідність дослідження цих комітетів обумовлюється тим, що вони були проміжною ланкою між владою та приватним підприємцем. Відштовхуючись від цієї основної тези, потрібно дослідити роль ринкових комітетів у системі управління ринком у роки непу.

Результати дослідження. 9 березня 1923 р. вийшла Постанова Ради народних комісарів УСРР “Про комітети ринкових торговців”, у якій зазначалося, що вони створювалися, головним чином, для впорядкування міської торгівлі⁶. 23 березня 1923 р. президія Харківського губернського виконавчого комітету постановила утворити на ринках міста, які нараховують 50 і більше торговців, комітети ринкових торговців. Для реєстрації статутів комітетів створено організаційні комісії у складі трьох осіб, у які ввійшли торговці ринків за призначенням губернського відділу управління⁷. Весь процес, що стосувався повної реєстрації торговців ринку, скликання спільних зборів для прийняття статуту й обрання торговців до складу ринкового комітету, покладалася на них. До кінця березня в Харкові вже було затверджено статuti Благовіщенського, Кінного та Рибного базарів⁸. 1 квітня 1923 р. Українська комісія внутрішньої торгівлі затвердила нормальний статут для ринкових комітетів⁹. Новостворені органи обиралися спільними зборами торговців, на них покладалося широке коло обов’язків, зокрема впорядкування території ринку, встановлення контролю за виконанням розпоряджень та постанов органів влади, спостереження за вибранням патентів на

¹ *Ленин В. И.* Грозная катастрофа и как с ней борются // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1969. – Т. 34. – С. 176, 177.

² *Пиріг О. А.* Ринки і торгівля України (історичний аспект). – К., 1996; *Лантух В. В.* Становление и развитие торговли на Украине в 1921–1932 гг. – Х. : Основа, 1992; *Лантух І. В.* Формування інфраструктури ринку в Україні в роки нової економічної політики (1921–1928 рр.). – Харків : Основа, 2004.

³ *Волосник Ю. П.* Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу. – Х. : НМЦ “СД”, 2002; *Щербина І. В.* Ліквідація нової буржуазії України (1928–1932 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України”. – Харків, 2008.

⁴ *Лобач К. В.* Непмани на споживчому ринку України (20-ті роки): Історичні зошити // Академія наук України, Інститут історії України. – К., 1994.

⁵ *Зыкова Н. Л.* К вопросу о деятельности организаций частных предпринимателей Восточной Сибири в годы нэпа // Иркутский историко-экономический ежегодник : 2007. – Иркутск : Изд-во БГУЭП, 2007. – С. 248–250.

⁶ Закони і правила по внутренней торговле. Сборник действующих на Украине постановлений, инструкций, циркуляров и разъяснений / сост. И. И. Жигалев и Я. И. Рапопорт / под ред. С. Н. Ландкофа. – Харьков : Народный Комиссариат торговли УССР, 1928. – С. 11; Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. Р-845. – Оп. 2. – Спр. 598. – Арк. 34.

⁷ ДАХО. – Ф. Р-203. – Оп. 1. – Спр. 1005. – Арк. 210.

⁸ Там само. – Ф. Р-845. – Оп. 2. – Спр. 775. – Арк. 33.

⁹ Там само. – Спр. 598. – Арк. 32.

ведення торгівлі, сприяння податковим органам та подання різних статистичних відомостей місцевим органам влади. Аналізуючи повноваження новостворених органів, можна дійти висновку, що основний їхній обов'язок – не захист прав самих торговців певного ринку, а контроль та нагляд за ними самими. Хоча в той же час комітети ринкових торговців, по суті, мали представницькі повноваження, оскільки до них входили обрані на загальних зборах представники. У подальшій своїй роботі комітет ринкових торговців ставав повністю підзвітним місцевій владі. Зокрема, подавалися детальні списки членів комітету, де називались їхні повні імена, місце та рік народження, походження, партійна належність¹⁰. Кожний ринковий комітет діяв відповідно до затвердженого статуту, який підлягав обов'язковому затвердженню місцевими органами влади¹¹.

З початку 1924 р. після затвердження свого статуту й окреслення території діяльності почав діяти комітет торговців центрального району Харкова. До складу його організаційної комісії ввійшли три особи: М. Б. Озар (власник галантерейного магазину в Пасажі № 53), І. Д. Лівшиць (власник магазину мануфактури по вул. Енгельса), Б. Є. Пескін (власник магазину мануфактури по вул. Вільної Академії № 23)¹². Вони безпосередньо створювали та конструювали ринковий комітет. Статут ринкому скріплювався підписами 10 його членів¹³.

У той же час слід ще раз підкреслити, що новостворений орган не був звільнений від “нагляду” органів контролю. Діяльність кожного комітету підлягала перевірці з боку ревізійної комісії¹⁴. Влада намагалася ввести до складу ринкових комітетів мінімальну кількість представників кооперативних та державних підприємств¹⁵. Стихія приватної торгівлі лякала більшовиків і примушувала їх “активізувати заходи, спрямовані вглибину ринкового обігу, до справжнього завоювання ринку”¹⁶. Члени ринкових комітетів активно співробітничали з податковими органами. Звичайною справою були спільні наради працівників податкового управління з ринковими фінансовими інспекторами та ринковим комітетом. Для боротьби з безпатентною торгівлею на комітети покладалася обов'язок складати список осіб, які ухиляються від сплати патенту і податків. Зокрема, наприкінці 1924 р. на одному з таких спільних засідань постановлено визнати, що в справі виявлення різного роду ділків цінну роль можуть і повинні відіграти ринками.

Звичайна справа для ринкомів – подання міській раді списків, у яких зазначалася кількість торговців за розрядами (від 1 до 5) та за секціями (наприклад: бакалійна, галантерейна, мануфактурна, шкіряна тощо)¹⁷. Підзвітність комітетів торговців забезпечувала місцеву владу точною та необхідною інформацією стосовно динаміки приватної торгівлі в цілому.

Окрема сторінка в діяльності ринкових комітетів – їх взаємодія із соціальними організаціями допомоги. З 1924 р. проводилися спільні засідання ринкомів міста з губернською комісією допомоги дітям. Звичайно ж, що таке співробітництво вигідне лише для однієї зі сторін, оскільки давало їй можливість наповнювати свій бюджет і в той же час було додатковим важелем державного тиску на приватну торгівлю. Ринками зобов'язувалися подавати списки всіх торговців, а також збирати з них щомісячно не менше 15 тис. крб зол.¹⁸ Інше джерело надходжень комісії допомоги дітям – поширення серед торговців міста лотерейних білетів. Так, у липні 1924 р. Об'єднаний ринковий комітет торговців центру, Пасажа, Рибного та окраїнних ринків повідомляв, що “він готовий повною мірою здійснювати сприяння під час розповсюдження лотерейних білетів серед торговців, але, на жаль, позбавлений

¹⁰ Там само. – Спр. 598. – Арк. 36.

¹¹ Там само. – Арк. 37-38.

¹² Там само. – Ф. Р-203. – Оп. 1. – Спр. 2001. – Арк. 1, 13, 26, 28.

¹³ Там само. – Арк. 28.

¹⁴ Там само. – Ф. Р-845. – Оп. 2. – Спр. 598. – Арк. 15.

¹⁵ Там само. – Арк. 32.

¹⁶ Там само. – Ф. Р-203. – Оп. 1. – Спр. 1118. – Арк. 101.

¹⁷ Там само. – Ф. Р-408. – Оп. 22. – Спр. 693. – Арк. 28.

¹⁸ Там само. – Ф. Р-203. – Оп. 1. – Спр. 1641. – Арк. 65.

можливості взяти на себе розповсюдження білетів, адже не володіє примусовою владою відносно торгівців”¹⁹. Зауважимо, що всі малі базари Харкова сплачували внески в комісію допомоги дітям справно, у той час як центральні, зокрема Благівіщенський, платили зовсім погано²⁰. Втім слід брати до уваги, що ринками і кожен торговець, у свою чергу, вже й так сплачували різного роду податки та місцеві збори. Податковий тиск на підприємців був великим. Місцева влада пояснювала це, як їй вважалося, антисуспільною діяльністю ринкових комітетів, що нібито ухилялися від надання соціальної допомоги. У зверненні Харківської губернської комісії допомоги дітям до губернського виконавчого комітету, зокрема, зазначалося, що “в ринкомі Благбазу (Благівіщенського базару. – *I. С.*) засіли елементи торговельно-промислового класу, що вже розклалися, які замість підтримки заходів суспільного та державного характеру, займаються суспільним саботажем та провокацією, ...ринком Благбазу проводить злісний бойкот усіх закликів радянської влади стосовно допомоги у найбільш скрутні моменти для держави”²¹. Серед проявів бойкоту називалися такі дії ринкому, як недбале ставлення до збирання грошей, відмова членів ринкомів від сплати внесків і заохочування своїм прикладом інших торгівців, самовільне скликання конспіративних засідань усіх ринкомів міста, небажання повідомляти прізвища неплатників податків, неприйняття повістки про виклик у губкомісію допомоги дітям²². Як бачимо, загострення відносин влади й торгівців відбувалося вже в перші роки непу, а негативне ставлення до них суттєво не відрізнялося від того, яким воно було в роки “воєнного комунізму” стосовно спекулянтів. Такі прояви спроб протистояння місцевій владі можуть свідчити, що ринками намагалися захищати інтереси торговців, проте вони виявилися неуспішними. На спільному засіданні комісії допомоги дітям та ринкомів 2 вересня 1924 р. член ринкового комітету Благівіщенського ринку Корсть запропонував укласти договір з губернською комісією допомоги дітям на внесення щомісячно 5000 крб.²³ Незадовільні дії чи бездіяльність ринкому Благівіщенського базару викликали не просто незадоволення з боку місцевої влади. Остання виявила бажання розпустити ринком і створити натомість новий, позбавивши його попередніх членів права бути обраними на території губернії, а також передати справу на розгляд громадського суду²⁴.

У той же час члени ринкомів входили до місцевих органів влади, зокрема до податкових комісій, та брали участь у їх роботі. Відомо, що були випадки, коли до складу ринкомів входили особи, які були “добросовісними” помічниками влади та сумлінно слідкували за виконанням її рішень. У 1924 р. голові податкового управління від фінансового інспектора 4-ї дільниці губернського фінансового відділу надійшов лист, який акцентував увагу на загостренні негативних настроїв торгівців Рибного базару стосовно сплати зрівняльного податку. Автор листа наголошував, що платників податків фактично примушують писати скарги. Вказувалося, що активну участь у цьому бере голова ринкому Рассихін, який нібито і веде агітацію серед інших торгівців. “Як один із моментів такої агітації варто назвати цькування з боку торгівців проти найбільш сумлінного члена комісії громадянина Ялфімова”²⁵. Ситуації з подібними випадками в інших фінансових районах відразу розглядалися на засіданні наради відповідальних працівників податкового управління спільно з фінансовими інспекторами та агентами базарів. Слід звернути увагу на рішення проведеної наради, яке досить точно і вдало резюмувало справжні наміри влади: “Визнати, що ринкові комітети не лише не виправдали покладених на них законом обов’язків зі сприяння фінансовим органам у їх роботі, але й, як видно з донесень фінансових інспекторів, ведуть агітацію проти

¹⁹ Там само. – Спр. 1761. – Арк. 83.

²⁰ Там само. – Арк. 101.

²¹ Там само. – Арк. 107.

²² Там само.

²³ Там само. – Арк. 101.

²⁴ Там само. – Арк. 108.

²⁵ Там само. – Ф. Р-823. – Оп. 4. – Спр. 6. – Арк. 154.

сплати податків”²⁶. Більше того, в ході засідання прийнято рішення терміново повідомити “відповідні органи” (у документі далі зазначалося – Державне політичне управління) та вжити відповідних заходів, зокрема заарештувати Рассихіна²⁷. У даному випадку слід зауважити, що окреслена ситуація мала місце в 1924 р. – фактично в час розквіту нової економічної політики і становлення основних її принципів, таких як вільний розвиток торгівлі, підприємництва й ринку як такого. Розвиток торгівлі, звичайно ж, був, ринок відновлювався, але всі ці процеси проходили умовно вільно. У зв’язку із цим доречно згадати, що в 1924 р. на XIII з’їзді РКП(б) зазначалося, що “свобода торгівлі, в певних межах, що охороняється нами, регулюється нами, допускається нами... є основою непу”²⁸. Прикладом такого регулювання стало те, що у другому півріччі 1923/1924 господарського року в Харкові нараховувалося 8344 торговельні одиниці, а в першому півріччі 1925/1926 року – 6915²⁹. Таким чином, проголосивши початок нових економічних відносин, вільних від принципів “воєнного комунізму”, більшовики одночасно створили суворі засоби контролю та регулювання ринку.

У грудні 1924 р. проводилася нарада податкового управління з фінансовими інспекторами та ринковим комітетом Центрального комунального ринку щодо боротьби з безпатентною торгівлею в місті. Невибірка патентів особливо поширювалася серед таких її видів, як м’ясна, рибна, галантерейна та шкіряна. Типовий приклад порушень – вибрання патентів неналежного виду, торгівля за вищим розрядом. Одним зі способів ухиляння від сплати патенту була сплата лише разового збору, що характерно для молочної, мануфактурної та взуттєвої торгівлі. Після закінчення своєї роботи нарада постановила зобов’язати всі ринками міста терміново скласти списки безпатентних торговців та притягти їх до відповідальності. У даній ситуації підкреслювалося, що саме ринками “можуть і мають зіграти... важливу роль шляхом виявлення цих осіб [неплатників], оскільки ринкому краще, ніж будь-кому такі особи відомі”³⁰.

Через такий курс влади спостерігалася стрімке зменшення обігу базарної торгівлі. Якщо на початку 1924/1925 господарського року він становив 68 % усіх обігів міста, то в середині 1925 р. – 55 %³¹.

У 1926 р. політика радянської влади відносно приватних торговців була вже повністю відкритою, оскільки її наміри взагалі не приховувалися. Прикладом чого, зокрема, були настанови для ринкому Кінного базару: “Необхідно пам’ятати, що ринковий комітет створено зовсім не для того, щоб захищати інтереси торговців. Ринковий комітет створено для допомоги державним органам. Він несе велику та відповідальну роботу з надання різних статистичних відомостей”³².

Наприкінці 1926 р. під час проведення III окружного з’їзду Рад підведено підсумки діяльності влади, в яких, зокрема, зазначалося, що “товарообіг у 1926 р. звільнено від залишків безпосереднього адміністративного впливу і тому правильно організована торгівля відіграє важливу роль у напрямі загального розвитку господарства у бік соціалістичного будівництва”³³. Слід звернути увагу на те, що саме ця “правильно організована торгівля” створювалася не в останню чергу за допомогою ринкових комітетів, оскільки саме на них покладено обов’язок “правильно” організувати торговців кожного ринку.

Водночас через розширення державної та кооперативної торгівлі “допомога” комітетів ринкових торговців ставала владі непотрібною. 14 вересня 1927 р. на засіданні колегії

²⁶ Там само. – Арк. 155.

²⁷ Там само.

²⁸ Тринадцатый съезд Российской коммунистической партии (большевиков). Стенографический отчет. 23–31 мая 1924 г. – М. : Красная новь, 1924. – С. 95.

²⁹ ДАХО. – Ф. Р-845. – Оп. 2. – Спр. 371. – Арк. 18.

³⁰ Там само. – Ф. Р-823. – Оп. 4. – Спр. 42. – Арк. 89, 90.

³¹ Коммунист. Орган ЦК и Харьковского губкома КП(б)У. – 1925. – 23 июля.

³² ДАХО. – Ф. Р-845. – Оп. 2. – Спр. 777. – Арк. 54 зв., 55.

³³ Там само. – Спр. 371. – Арк. 17.

Наркомату внутрішньої торгівлі УСРР зазначалося, що “в деяких випадках існування комітетів базарних торговців має негативний вплив”³⁴. Подальше існування ринкових комітетів ставало під питання, оскільки вони могли бути дозволені виключно за пропозицією окружного виконавчого комітету. Більше того, прийнято рішення про передачу ринками всіх своїх функцій адміністративним, фінансовим органам та комунальним установам, які саме мали вести “догляд за торгівлею на базарах, впорядковувати внутрішній лад, стежити за санітарним станом, вести облік всіх торговців без допомоги базаркомів”³⁵.

В останні роки непу в процесі вирішального наступу на приватну торгівлю й переходу до адміністративно-командних методів управління комітети ринкових торговців діяли у вкрай несприятливих для них політичних та економічних умовах. У травні 1928 р. засідання окружного виконавчого комітету постановило, що “діючі ринкові комітети підлягають ліквідації з метою скорочення видатків... і для зручності регулювання торгівлі держорганами”³⁶. На зміну ліквідованим (Комунальний, Кінний, Об’єднаний) створено єдиний для міста Об’єднаний ринковий комітет. Звичайно, такі кардинальні дії влади, які фактично згортали діяльність приватних підприємців на ринку, викликали спроби протидії з боку торговців. Зокрема, Кінний ринком наполягав на недоцільності приєднання до будь-якого іншого через необхідність створення критих галерей, перебудову та забезпечення необхідних технічних умов³⁷.

Улітку 1928 р. на засіданні бюро окружного комітету П. П. Постишев – секретар ЦК та одночасно Харківського окружного та міського комітетів КП(б)У у своєму виступі стосовно приватного капіталу в торгівлі заявив: “Хід справ, звичайно, набагато кращий, ніж у 1926 р. Це навіть відчувається сильніше. У будь-якому разі панівні позиції давно в наших руках”³⁸. Відчуття могутності прийшло до влади поступово з витісненням приватника з ринку і ринкомів разом з ним. Таким чином, не можна не погодитися з думкою вчених, що радянська держава не була ніколи близькою до приватного капіталу, і період нової економічної політики якраз і не був винятком, оскільки змінювалися лише форми ставлення влади до нього³⁹.

Виходячи за хронологічні рамки дослідження, які охоплюють період нової економічної політики, зазначимо, що де-юре ринкові комітети припинили своє існування згідно з наказом Раднаркому від 20 березня 1930 р.⁴⁰

Висновки. Зі згортанням непу і поступовим закриттям більшості ринків роль ринкових комітетів стрімко почала падати і до кінця 1920-х рр. вони фактично припинили свою діяльність, хоча законодавчо ліквідовані лише в 1930 р. Феномен співпраці ринкомів як організацій із захисту приватних торговців і водночас активних провідників економічного курсу влади засвідчив усю суперечливість нової економічної політики в цілому. Від самого початку свого існування ринками були приречені, оскільки виявилися недовготривалою поступкою влади приватним торговцям. З іншого боку, незаперечним фактом є те, що від перших років своєї діяльності ринкові комітети стали успішними провідниками курсу радянської влади у сфері торгівлі та влилися в загальну систему управління ринком. Діючи спільно з податковою інспекцією та місцевою владою, ринками виявляли безпатентних торговців, слідкували за своєчасною сплатою ними податків та відстежували рух їхніх капіталів. Поряд з податковою та кредитною політикою ринкові комітети стали також однією з форм регулювання приватної торгівлі. У такий спосіб можна простежити поступову трансформацію їх від ролі одного з інститутів ринку в орган місцевої влади, який здійснював контроль одночасно і над приватною торгівлею, і над кожним учасником ринку.

³⁴ Лобач К. В. Непмани на споживчому ринку України... – С. 29.

³⁵ Там само.

³⁶ ДАХО. – Ф. Р-845. – Оп. 2. – Спр. 461. – Арк. 25.

³⁷ Там само. – Арк. 25 зв.

³⁸ Там само. – Ф. П-5. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 29.

³⁹ Новиков М. Н. Исторический опыт нэпа: идеи и реальности. – М. : УНИКУМ-ЦЕНТР, 1997. – С. 111.

⁴⁰ Лобач К. В. Непмани на споживчому ринку України... – С. 29.